

OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE & ENGINEERING

(Multidisciplinary Journal)

**तुलनात्मक साहित्यनी व्याख्या, संज्ञा, स्वरूप अने अर्थ
(गुजराती नवलकथाना संदर्भे)**

Dr. Mahesh J. Vadher

M.A., M.Phil., Ph.D.

प्रस्तावना

तुलनावृत्ति मनुष्यनी आदि अने सहजवृत्ति छे. ज्यारथी मनुष्यने बुद्धि प्राप्त थई त्यारथी ते कोईने कोई रीते अने कोईने कोई हेतु माटे तुलना करतो रह्यो छे. मानवीनी आ तुलना वृत्तिनां बे परिणामो सांपडे छे. अेक व्यवहारज्ञाननी विभिन्न विद्याशाखाओमां तुलना सम्यक सचोट ज्ञान प्राप्तिनुं ओजार बनी छे, अने बीजुं परिणाम आपणने अे सांपडे छे के तुलना करवानी वृत्तिने कारणे सर्जनात्मक साहित्यमां रसलक्षी, सौदर्यलक्षी, आकर्षणवर्धन, तादात्मयाए आनंद माटे तुलना अेक ओजार बनी रहे छे. मनुष्यने ज्यारथी कल्पनाशक्ति तेमज बुद्धि प्राप्त थई, त्यारथी तेणे व्यवहार अने रसलक्षी भूमिकाए तुलनावृत्तिनो सहज उपयोग करी जाण्यो छे. आ असरकारक ओजार द्वारा ते सदीओथी माहिती अने ज्ञाननुं आदान-प्रदान तथा रसनो उपाय अने उपयोग करतो आव्यो छे.

समाज अने संस्कृतिना विकास साथे तुलनानी आ आदि अने सहजवृत्ति अे ज्ञान विज्ञाननी विविध शाखाओमां शोध अने सिद्धि अर्थ सतत सक्रिय रही मानवजातना सांस्कृतिक वारसामां संवर्धन अने संशोधन कर्यु छे. आना परिणामे अेणे साहित्यना क्षेत्रमां पण मनुष्यने स्थानिक, प्रांतीय अने राष्ट्रीय सीमाओमांथी बहार काढीने आंतर राष्ट्रीय साहित्यना विशाळ अने अफाट सागरना फलक पर लावी दीधो छे. अने कारणे ज विश्वसाहित्य (World Literature) नी विभावना प्रति फलित थई छे.

तुलनात्मक साहित्यने अंग्रेजीमां Comparative Literature कहेवामां आवे छे. तेनो सामान्य अर्थ कोईपण साहित्यनी तुलना करवी. तुलनात्मक साहित्य अटले वास्तवमां तो तुलनात्मक अभिगमथी साहित्यनुं मूल्यांकन जेवी रीते विवेचन अने स्वायाय माटेना जे अभिगमो छे ते प्रकारनो ज आ अेक अभिगम (Approch) छे. तुलनात्मक साहित्य अटले तुलनामूलक साहित्य जे कोईपण साहित्यमां तुलनानी संभावना होई तेवुं साहित्य सामान्य

रीते तुलनात्मक साहित्य कही शकाय छे. तुलनात्मक साहित्य विशे आठली बाबतो स्पष्ट थया पछी आपणे तुलनात्मक साहित्यनी संज्ञा/अर्थ विविध विद्वानोंने आपेल व्याख्याओ अने तेना स्वरूप विशे विगतथी जोईअे.

२. तुलनात्मक साहित्यनी : संज्ञा / अर्थ

तुलनात्मक साहित्य संज्ञानो विचार करीअे तो आ बे शब्दो वच्चे विशेषण-विशेषणो संबंध जोवा मळे छे. अे प्रमाणे अर्थ करतां जे साहित्य तुलनामूलक छे अने जेमां तुलनाओ व्यापी छे. अेवा साहित्यने तुलनात्मक साहित्य कहेवाय छे. तुलनानो व्यावहारिक अर्थ छे. : सरखामणी. बे भिन्न भिन्न वस्तुओ वच्चे रहेला भेद-अभेदने विविध दृष्टिकोणथी सरखामणी द्वारा साम्य-वैसम्यने तारवुं, "तुलना" थी "तुलनात्मक साहित्य" शब्द प्रयोग अंग्रेजी शब्द Comparative Literature परथी अनुदित करवामां आव्यो छे. अंग्रेजी शब्द Comparative मूळ लेटिन शब्द Comparatives उपरथी उतरी आव्यो छे. अहीं तुलनात्मक शब्द विशेषण तरीके ज वपरातो रहो हतो, परंतु पाछळथी अे जे अर्थमां रुढ थयो तेना विशे आपणे चर्चा करवानी छे.

फ्रेन्च भाषामां तुलनात्मक साहित्यने 'Literature Comparee' जर्मन भाषामां तुलनावृत्तिने विज्ञाननी कक्षा आपवा माटे 'Vergleichende Literature wissenschaft' अेवो शब्द प्रयोग करवामां आव्यो छे, तेमां पहेला शब्दमां तुलनानो अने बीजा शब्दमां "विज्ञान" नो अर्थ सूचवाय छे. कोर्नवेल युनिवर्सिटीना प्रोफेसर लेन कूपर पोते जे विभागना वडा हता ते विभागने Comparative Literature नहीं परंतु "The Comparative Study of Literature" कहेवानो आग्रह राखता हता. जो के आजे तो Comparative Literature मां Study नो अर्थ अनुस्यूत गणीने ज चलाववानुं वलण व्यापक बन्यु छे. आजे तो आ

बे शब्दो वच्चेना पारिभाषिक अर्थ अंगे भाग्ये ज कोई प्रकारनी संदिग्धता जोवा मळे छे.

तुलनात्मक साहित्य अटले के भिन्न भाषिक कृतिओनी सापृश्यता अे विरोधीपणानु तटस्थ आकलन. आ उपरांत बे वाद, बे युग, परंपरा, सर्जक, तबक्का, आदिनो अभ्यास. आ अभ्यासमां तुलनाकार पोतानी रीते विस्तरी शके छे. वळी आ अभ्यासमां तुलनाकारनु कार्य न्यायाधीश (judge) नु नथी परंतु तुलनात्मक विषयना संपूर्ण हार्दने पामवा—पमाडवानु होय छे. आम, सर्जनात्मक साहित्य क्षेत्रे प्रवेशेल अभ्यासी माटे तुलना अे मापदंड नहीं, परंतु सौंदर्यात्मक पगदंडी बनी रहेवी जोईअे.

साहित्यनो तुलनात्मक अभ्यास अे अहम् पोषवानु माध्यम नथी. अथवा उच्चस्तरीय के निम्न स्तरीय अवलोकनो आपवानी प्रयोगात्मक पद्धति पण नथी, परंतु तुलनात्मक विषयनी निष्पक्ष तुलनामांधी भाववर्तुळे विस्फारित थया करे छे. ऐज ईच्छनीय छे, तुलनात्मक साहित्यनो पारिभाषिक अर्थ समजावतां धीरु परीख नोंधे छे के, "तुलनात्मक साहित्य" नो अर्थ छे साहित्योनो तुलनात्मक अभ्यास, आम, साहित्यनो तुलनात्मक अभ्यास करवानी प्रवृत्ति अटले ज "तुलनात्मक साहित्य."

वसंत बापट तुलनात्मक साहित्यनो अर्थ करतां जणावे छे के तुलनात्मक साहित्य अटले जेमां तुलना करनार व्यक्तिनी दृष्टि तटस्थ अने वस्तुनिष्ठ होवी जोईअे. तुलनात्मक विचारेनी परिणती आत्मशङ्खा के आत्मनिदामां थवी न जोईअे. साहित्यनु गुणमापन करवुं अथवा उत्कृष्ट साहित्योना नियमो सिद्धि करवा अे तुलनात्मक साहित्यनो उद्देश (हेतु) नथी. अहीं तो तुलनाकारे साहित्यो वच्चेना साम्यभेदनु संशोधन करवुं अने शक्य होय तो आवा साम्यभेदोनी कारणमीमांसा करवी अे अहीं अपेक्षित छे.

आ उपरांत तुलनात्मक साहित्यनी यथार्थ समज आपता अेक विद्वान जणावे छे के तुलनात्मक साहित्य अटले विवेचननी प्रवृत्ति. आ पद्धति तुलना करनार पासे आवश्यक सजजतानी अपेक्षा राखे छे. जेथी तुलना समये आवता अवरोधोने नाथी शकाय, आम, तुलनात्मक साहित्यनी पद्धति संकीर्णतानो नहीं, परंतु सर्वांश्लेषी, विशदता अने निष्पक्षतानो अति आग्रह राखे छे.

आ रीते तुलनात्मक साहित्य अटले अेवुं साहित्य के जे तुलनात्मक साहित्य होय अने जेमां तुलनाओ व्यापी होय तेवा साहित्यने सामान्य रीते तुलनात्मक साहित्य कहेवाय छे. अंते कहीं शकाय के तुलनात्मक साहित्य कोई पण बे वाद, परंपरा, बे युग सर्जक, साहित्यनी तुलनामूलक बाबतोनो तटस्थतापूर्वकनो उच्चस्तरीय अभ्यास अटले तुलनात्मक साहित्य.

३. तुलनात्मक साहित्यनी व्याख्या

कोईपण विषयनी सीमा बांधवाथी अटले के व्याख्या (defenation) करवाथी जे ते विषयने यथार्थ परिपेक्ष्यमां समजी शकाय छे. पाश्चात्य तेमज भारतीय विचारकोअे "तुलनात्मक साहित्य" ने समजावाना अने व्याख्याबद्ध करवाना जे प्रयत्नो कर्या छे तेमानी केटलीक व्याख्याओ नीचे प्रमाणे छे.

हेनरी रिमाके 'Comparative Literature' ना अभ्यासमां तुलनात्मक साहित्यनी व्याख्या नीचे मुजब आपेली छे :

"Comparative Literature is the study of literature beyond the confines of one particular country, and the study of the relationships between literature on the one hand and other areas of knowledge and belief, such as the arts, philosophy, History, The social sciences the science, religion etc... in brief, it is comparison of the one literature with another or others, and the comparison of literature with other spheres of human expression."

(The criticism of Comparison John Metcher)

(तुलनात्मक साहित्य कोईपण अेक चौक्कस देशना सीमाडाने अतिक्रमी जईने थतो साहित्यनो अभ्यास छे. ते अेक तरफथी साहित्य अने बीजी बाजु कलाओ, तत्त्वज्ञान, ईतिहास, समाजविद्याओ, विज्ञान, धर्म वगेरे ज्ञान अने मान्यताना अन्य क्षेत्रो वच्चेना सबधोनो अभ्यास छे. टूकमां अेक साहित्यनी अन्य साहित्य के साहित्यो साथेनी अने साहित्यनी अने मानवीय अभिव्यक्तिनां अन्य क्षेत्रो साथेनी तुलना छे.)

आ व्याख्यामां हेनरी रिमाके साहित्यना तुलनात्मक अभ्यासमां भौगोलिक अने भाषाभेदनो सर्वप्रथम स्वीकार कर्यो छे. अेमणे तुलनात्मक साहित्य अभ्यासना अमर्यादित अभ्यासक्षेत्रने तागी, मानवीय अभिव्यक्तिनी विभिन्न संकुलताने पण आ क्षेत्रमां समाववानी कोशिश करेली छे.

तुलनात्मक साहित्यनी अेक व्याख्या जहोन फलेचरे पोताना निबंध 'The critism of comparison' मां व्यक्त करी छे.

"Comparative Literature: analytical description, Methodical and differential comparison synthetic interpretation of interlinguistic and intercultural Literary Phenomena through history criticism and Philosophy in order the latter to understand Literature as a specific function of the human Mind."

(The Critism of Comparison)

(तुलनात्मक साहित्य : मानवमनना अेक विशिष्ट कार्य तरीके साहित्यने समजावानी तक पूरी पाडे छे. अमां ईतिहास, विवेचन अने तत्त्वज्ञान द्वारा आंतर भाषाकीय अने आंतर सांस्कृतिक साहित्यनी धटनाओनु विश्लेषणात्मक वर्णन, पद्धतिसरनी अने विशिष्ट तुलना तथा संकलनात्मक अर्थधटन करवाना आवे छे.)

એક અભ્યાસ પદ્ધતિ તરીકે "Comparative Literature" ની વ્યાખ્યા એસ.એસ. પ્રવેરે નીચે મુજબ આપેલી છે.

'An examination of literary texts (including works of literary theory and criticism) in more than one language, through and investigation of contrast, analogy, provenance of influence or a study of literary relations and communications between two or more groups that speak different languages'

- Comparative Literary Studies - S.S. Prawer.

(વિરોધ, સાદૃશ્ય, મૂળ સ્ત્રોત અથવા અસરની તપાસ દ્વારા એક કરતાં વધુ ભાષાની સાહિત્યિક કૃતિઓ સાહિત્યિક સિદ્ધાંતો અને વિવેચન સહિતની પરીક્ષા અથવા ભિન્ન-ભિન્ન ભાષાઓ બોલતાં કે વધારે જૂથો વચ્ચે સાહિત્યિક સંબંધો અને વ્યવહારોનો અભ્યાસ તે તુલનાત્મક સાહિત્ય.'

ફેન્ચ અને તુલનાત્મક સાહિત્યના પ્રોફેસર એ. ઓવેન, ઓલ્ડ્ઝિઝના જણાવ્યા મુજબ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્યોને એકમેકની સાથે કે સામે મૂકીને માત્ર અનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવતો નથી. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસથી તો દૃષ્ટિ વિકાસ થાય છે અને કોઈપણ સાહિત્યની કૃતિઓને તપાસવાનો વિશાળ દૃષ્ટિફલક સધાય છે, સાથે-સાથે સાહિત્ય અને અન્યક્ષેત્રો વચ્ચેના સંબંધો પણ સમજી શકાય છે.

આ ઉપરાંત ભારતીય વિદ્વાન લેખક શ્રી વસંત બાપટ પણ નોંધે છે કે – "જરૂરી હોય ત્યાં ત્યાં કોઈક સાહિત્યકૃતિનો તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ વગેરે સાથે નો સાપેક્ષ સંબંધ છે તે તે તપાસી શકાય, પરંતુ વ્યાખ્યામાં તે બધા ધટકોનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય નહી ઠરે."

શ્રી વસંત બાપટ "તુલનાત્મક સાહિત્યભાસ" ની વિભાવનાની ચર્ચા કરતા લખે છે કે, "પ્રસ્તુત વિષયમાં મુખ્યત્વે જોવાનો છે તે સાહિત્યનો સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ, એક સાહિત્યનો કે સાહિત્યકારનો બીજા સાહિત્ય પર પડેલો પ્રભાવ, એટલે કે આ વિષયના લક્ષણ દર્શાવતી વખતે "તુલનાત્મક સાહિત્યાભ્યાસ" નું ક્ષેત્ર અન્ય સાહિત્યાભાસ કરતાં કર્દી-કર્દી બાબતોમાં જુદું પડે છે એટલું જ જોવું જરૂરી છે."

"તુલનાત્મક સાહિત્ય" ની વ્યાખ્યા બાંધતા શ્રી બુદ્ધદેવ બસુઅને ભારતીય ક્ષેત્રના "તુલનાત્મક સાહિત્યાભાસ" વિશે કહું છે કે,

"તુલનાત્મક સાહિત્યાભાસ અને વિશ્વ સાહિત્યની કલ્પના વિશે અંતર હોય તો પણ તેમની વચ્ચેની સીમારેખા ધણી ખરી અસ્પષ્ટ છે. સાહજિક રીતે જ સેળભેલ થાય છે. ભારતીય ક્ષેત્રમાં પણ મર્યાદિત અર્થમાં આજ સ્થિતિ છે. ભારતીય સાહિત્યોના તુલનાત્મક અભ્યાસને આપેણે ભારતીય સાહિત્યનો અભ્યાસ કહીએ તો પણ ચાલી શકે તેમ છે. કારણ કે ભારતીય સાહિત્યાભાસ તુલનાત્મક પાયા પર

આધારિત ન હોય તો તેને માટે બીજો કયો પાયો શકય છે? એટલે આપણી વિદ્યાપીઠોમાં "ભારતીય સાહિત્ય" એવો વિષય નિયુક્ત કરીએ તો પણ તુલનાત્મક સાહિત્યાભાસનું કામ તેના દ્વારા જ સંપન્ન થવાનું છે."

તુલનાત્મક સાહિત્યની સમજ આપતી આ વ્યાખ્યાઓ એક અભ્યાસ પ્રક્રિયા તરીકે તુલના પદ્ધતિને પુરસ્કારે છે. એમાં ભાષાની ભિન્નતા એક સર્વ સામાન્ય લક્ષણ તરીકે આવે છે. આથી જ "તુલનાત્મક સાહિત્ય" એ સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક, વैશ્વિક એમ વિવિધ સમન્વયની અપેક્ષા રાખતી સૌંદર્યાત્મક અભ્યાસ પદ્ધતિ તરીકે ખ્યાતિ પામી છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાઓના સંદર્ભમાં "તુલનાત્મક સાહિત્ય" ના અભ્યાસક્ષેત્રનાં કેટલાંક લક્ષણો તારવી શકાય. જેમ કે તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં એક ભાષાના સાહિત્યને બીજી ભાષાના સાહિત્ય સાથે સરખાવી શકાય. બીજું એ કે કોઈ એક સાહિત્યકૃતિનો અન્ય શાસ્ત્ર સાથે તુલના કરતાં-કરતાં અભ્યાસ થર્ઝ શકે. ત્રીજું કે કોઈ સાહિત્યકૃતિને ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ વગેરે સાથેનો સંબંધ તપાસી શકાય છે. ઉપરાંત કૃતિ અને તેના મૂલસ્ત્રોતની ચર્ચા પણ સંબંધી શકે. એક તરફથી સાહિત્ય અને બીજી તરફ સાહિત્યેતર અન્ય જ્ઞાનક્ષેત્રો સાથેનો તેનો સંબંધ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં વિચારાય છે. અને છેલ્લે માત્ર સર્જનાત્મક સાહિત્યકૃતિઓની જ નહીં, પરંતુ સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોની કે વિવિધ સાહિત્યિક વાદ વલણો અને ચર્ચા વિચારણાઓની તુલના પણ અહીં સંભવી શકે છે.

૪. તુલનાત્મક સાહિત્યનું સ્વરૂપ

સમાજ અને સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે તુલનાવૃત્તિનો વિકાસ મનુષ્યમાં સતત વિકસતો રહ્યો છે. તુલના કરવાની મનુષ્યની આવૃત્તિને લીધે મનુષ્યને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ સ્થાનિક પ્રાંતિય, રાષ્ટ્રીય સીમાઓમાંથી બહાર કાઢી આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યના વિશાળ ફલક પર લાવી દીધો છે. આમાંથી જ World Literature વિશ્વ સાહિત્યની વિભાગના પ્રતિફળિત થર્ઝ છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય અંગે વિવિધ પાશ્વાત્ય તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાને આધારે તુલનાત્મક સાહિત્યના સ્વરૂપ અંગે નીચેના મુદ્દાઓ તારવી શકાય છે.

- (૧) તુલનાત્મક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કોઈ ચૌક્ષસ દેશ કે કાલમાં બંધાઈ રહેતું નથી.
- (૨) બે કૃતિઓ બે દેશોની ન હોય, એકજ દેશની હોય તો બે બે ભિન્ન-ભિન્ન ભાષાની હોય એવો આગ્રહ તુલનાત્મક સાહિત્યમાં રહે છે.
- (૩) એકજ પ્રદેશની વિભિન્ન ભાષાઓના સાહિત્યોની તુલના તુલનાત્મક સાહિત્ય ભાષામાં થાય છે.
- (૪) એક કરતાં વધુ ભાષામાં સર્જન કરતા એક જ સર્જકની બે ભાષામાં રચાયેલી રચનાઓનો "તુલનાત્મક અભ્યાસ" પણ થર્ઝ શકે છે.
- (૫) તુલનાત્મક સાહિત્યમાં એક સાહિત્યકૃતિનો અન્ય કોઈ દૃશ્ય કે શ્રાવ્યકલા-સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ કે સ્થાપત્ય સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ થર્ઝ શકે છે.

- (६) सर्जनात्मक साहित्य अने अन्य ज्ञान विज्ञाननी शाखाओनो तुलनात्मक अभ्यास पण समावेश पामे छे.
- (७) तुलनात्मक साहित्यमां भिन्न-भिन्न भाषानी साहित्य मीमांसानां बे संप्रत्ययो, परंपराओ, युगो, वादो के स्वरूपोनी तुलनाने पण सारो ऐवो अवकाश छे.
- (८) तुलनात्मक साहित्याभ्यासमां तुलना के सरखामणी द्वारा विवेच्य कृतिओनां साम्य-वैषम्यनी चर्चा अपेक्षित होय छे.
- (९) कृति अने तेना मूळ स्त्रोतनी चर्चा पण संभवी शके छे.
- (१०) आ अभ्यासमां पृथक्करण अने वर्गीकरणनी प्रक्रिया पण समावेश पामे छे.
- (११) आ अभ्यासमां अनुवादनी अनिवार्यता छे. अनुवादप्रवृत्ति तुलनात्मक साहित्यनुं अविभाज्य अंग सहजपणे बनी रहे छे.
- (१२) विवेच्यकृतिओ जे-जे भाषा, संस्कृति अने समाज परंपरा साथे संकल्पायेली होय ते संस्कृतिनी जाणकारी तुलनात्मक साहित्यना अभ्यासमां जरुरी गणाय छे.
आम, तुलनात्मक साहित्यना अभ्यास स्वरूपमां उपरनी बाबतो अनिवार्यपणे समावेश पामे छे.

५. उपसंहार

आजे तुलनात्मक साहित्य ऐवा तबक्के आवीने ऊभुं छे के एक तरफथी अनो महिमा विवेचनना क्षेत्रे, संशोधनना क्षेत्रे तेमज शिक्षणना क्षेत्रे थई रह्यो छे, तो बीजी तरफथी अनी मर्यादाओ पण प्रकाशित करवामां आवी रही छे. मात्र एक ज भाषामां नहीं परंतु एक थी वधु भाषानां साहित्योनी तुलनाथी अे वधु विशद अने सुखद परिणामो लावी शकशे. तुलनात्मक साहित्यना अभ्यासने लीधे ज आजे विश्वभरनी कृतिओ एकबीजानी निकट आवी छे एक भाषानी कृतिनी तुलना अन्य भाषानी कृति साथे थतां तेमां रहेली खूबीओ तेमज मर्यादाओ सारी रीते समजी शकीअे छीअे. आम, तुलनात्मक साहित्यनी व्यापकता आजे ज्यारे विश्व सांकडुं बनी रह्युं छे त्यारे वधु उपयोगी जणाया वगर रहेशे नहीं.

संदर्भ

१. तुलनात्मक साहित्य – डॉ. धीरु परीख
२. The Criticism of Comparison - John Fletcher
३. The Criticism of Comparison - John Fletcher
४. Comparative Literary Studies - S. S. Prawer
५. तुलनात्मक साहित्याभास – वसंत बापट
६. तुलनात्मक साहित्याभास – बुद्धदेव बसु